

Василь Верига

**Під крилами
ВИЗВОЛЬНИХ дум**

Василь Верига

Під крилами ВИЗВОЛЬНИХ ДУМ

Спомини підхорунжого дивізії
«Галичина»

Шановному
Романові Королеву
з привітом
автора

Київ

Видавництво імені Олени Теліги
2007

В. Верига
26. 12. 08

ББК 63.3 (4УКРЗ)6
В 32

Верига Василь

В32 Під крилами визвольних дум: Спомини підхорунжого дивізії «Галичина». — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. — 200 с.

ISBN 978-966-7601-90-4

У книжці, укладеній на основі спогадів, надрукованих у журналі «Вісті Комбатанта» за 1967 (ч. 2), 1968 (ч. 5–6), 1969 (ч. 3–4, 6), 1971 (ч. 1–4), 1975 (ч. 6), 1976 (ч. 1–6), 1977 (ч. 1–6), 1978 (ч. 4, 5–6), 1979 (ч. 5–6), розповідається про те, як була утворена дивізія «Галичина», хто йшов до Дивізії, як і з ким воювали дивізійники і як склалося їхнє життя відразу після війни.

ББК 63.3 (4УКРЗ)6

Книжка відредагована за українським правописом, затвердженим у 1929 році відповідно до «Правописного словника» Григорія Голоскевича.

ISBN 978-966-7601-90-4

© Верига Василь. Текст, 2007
© Видавництво імені Олени Теліги.
Оригінал-макет, 2007

* * *

Чи то буря, чи грім,
Чи гуде хмаролім,
Що земля на сто миль грає грізно?
Від Поділля до гір
Чути голос «Позір!»
В ряд ставай, щоб не було запізно!

В ряд ставай, не барись,
На ніщо не дивись,
Чи до пекла підеш, чи до неба.
Кидай матір стару,
Кинь коханку, сестру,
Бо настала велика потреба.

Бо настав такий час,
Що умре дехто з нас
Не в постелі, а в полі, у крові.
І в хвилину грізну
Спом'яне Вітчизну,
Бо для неї вмирав Він з любови.

Наше тіло — погній,
Для квіток, ясних мрій,
Наша кров — то росиця над раном,
Наша думка — то грім,
А діло — хмароліт, —
На тиранів підем ураганом!

А хоч нам полягти
Й не дійти до мети,
То про нас говоритимуть внуки:
Так боролись колись,
Полягли — не дались,
А кайдани пірвали на шути!

Богдан Лепкий

ВСТУПНЕ СЛОВО ДО ЧИТАЧА*

Чотовий-підхорунжий Василь Верига.

Дивізія «Галичина» весь час воювала, згідно з присягою, з большевизмом, тобто на східньому фронті, — проти партизанів загонів Ковпака в лютому 1944 р., з Червоною Армією під Бродами, проти большевицьких партизанів у Словаччині й тітовських у Словенії, а від квітня 1945 р. — проти Червоної Армії на австрійській території, на відтинку східного фронту Фельдбах — Гляйхенберг, що на південний схід від міста Грац. Отже, згідно з воєнним правом, Дивізія мала зложити зброю перед Червоною Армією, і всі були свідомі, що їх чекало в советському полоні. Щоб не піддатися ворогові ч. 1, командування Дивізії вислало до англійського командування свою делегацію у складі майора Л. Макарушки та німця д-ра Ф. Арльта, який розмовляв англійською мовою, на переговори, і ця делегація впросилася, щоб британці прийняли Дивізію в полон. Британці остаточно погодилися це зробити, якщо Дивізія опиниться 6 травня 1945 р. у Британському секторі Австрії, і тоді, силою факту, вона підпадатиме під британську команду.

Цього, щоправда, не сталося повністю, але вже 6 травня частини Дивізії знаходилися коло міста Фелькермаркт у Карентії, яка входила до Британського сектору Австрії. На базі того решта Дивізії відступала з фронту 8 травня, прямуючи до Карентії, а деякі частини — до американської зони, що була далі на захід. За збірний пункт було визначено місто Шпіталь у Карентії, де зібралася найбільша кількість дивізійників — понад 10 000 осіб, а звідти англійці перевезли всіх до тимчасового табору інтернованих у Беллярії над Адріатичним морем в Італії, а згодом до новозбудованого табору на колишньому італійському аеродромі на південь від міста Ріміні.

Проте Британський уряд на конференції у Тегерані погодився із Сталіном передати йому всіх советських громадян, захоплених на терені Німеччини, але тільки тих, які до вересня 1939 р. прожи-

* Скорочено. З книги В. Вериги «За рідний край, за парід свій...», яка вийшла у Видавництві імені Олени Теліги (2006 р.).

вали в межах ССРСР. Однак Сталін постійно вимагав передати йому всіх дивізійників, які перебували в англійських й американських таборах інтернованих. Від імені уряду «суверенної» Української РСР про видачу дивізії «Галичина» нагадував «міністер закордонних справ УРСР», відомий український поет Микола Бажан. Для української дивізії Сталін мав такий самий плян, як для Козацького Корпусу.

У міжчасі советська Репатріаційна Комісія кілька разів перепитувала усіх дивізійників, намовляючи вертатися «на рідину». Але таких, що послухали, було небагато. Ті, що згодилися їхати на батьківщину, — це були здебільша молоді хлопці, яких німці силою забрали на працю до Німеччини, звідки під кінець війни їм дозволили вступати в ряди української дивізії. Вони думали, що насильна мобілізація до праці охоронить їх від жорстокості советської влади. Чи їхні сподівання здійснилися, не нам про це говорити. Ті, що не послухали советських намовлювань, залишилися в полоні, а в жовтні 1948 р. були звільнені з полону й роз'їхалися по країнах Західного світу, здобували професійні знання і, заробляючи на хліб насущний для себе і своїх родин, продовжували боротьбу проти большевизму, пропагуючи ідею вільної і від нікого не залежної України.

«МАШЕРУЮТЬ ДОБРОВОЛЬЦІ...»

Йти чи не йти

Весна 1943 року була у повному розквіті, так само як і в повному розгоні продовжувалися воєнні дії німецько-советської війни, цим разом з воєнним щастям для москалів, яким удалося розбити німців під Сталінградом. Поновна окупація України москалями разом із усіма питомими їй страхіттями ставала беззаперечною реальністю.

Був великодній тиждень, і я перебував у родинному селі на вакаціях, коли прийшла вістка про те, що буде формуватися, з приблизно дворічним запізненням, українська військова формація — дивізія «Галичина». Це викликало жваву дискусію як поміж хлопцями — моїми однолітками, так і поміж старшими громадянами. Серед молоді багато було таких, які заявляли про свою готовість йти добровольцями до української військової формації. Правда, дехто із старших мали застереження, чому українська військова формація не буде мати окремої української уніформи, а ще чому вона має називатися дивізія «Галичина» та ще й до того бути у складі німецьких збройних сил СС і т. п. Однак переважна більшість вважала, що формування української військової частини — справа добра і корисна для утворення Української держави, бо советська сила поважно підірвана, німецька — заломалася під Сталінградом, отже, єдиними переможцями можуть бути тільки Англія й Америка, які як демократичні країни ніяк не погодяться на реставрацію тоталітарного Советського Союзу — модерної російської імперії. Надіялись, що кінець війни принесе ще чимало несподіванок так само, як їх приніс кінець Першої світової війни, що застав нас, українців, зовсім не підготованими ані політично, ані мілітарно.

Я був аж таким прихильником створення української військової формації, що й сам вирішив зголоситися добровольцем до неї. По великодніх святах я повернувся до села Рожанівка біля Товстого Заліщицького повіту, де працював учителем. У Товстому був відділ Українського Допомогового Комітету, який очолював ди-

ректор народної школи в Товстому Дяків, старший уже пан і активний в українському громадському житті. У скорому часі в УДК відбулися збори активу Товстенського району, на яких обговорено було справу формування української стрілецької дивізії «Галичина», яка мала складатися із добровольців. Це вимагало переведення певної пропаганди серед населення, тим більше, що німці досі не виявили жодної «любови» до українців, а по селах уже почалася пропаганда ОУН-бандерівців проти Дивізії. Мені було призначено провести агітацію за добровільний вступ до Дивізії серед населення у кількох селах Товстенського району, що я зробив із повним переконанням у правильності мого вчинку.

Тим часом 28 квітня в окружному місті Чорткові відбулося урочисте проголошення формування СС-Стрілецької Дивізії «Галичина» при участі великого здвигу народу з округи, численних громадських установ та їх представників і представників німецького війська та німецьких урядових установ. Площа, на якій відправлялася торжественна Служба Божа, була заповнена народом, а довкола майоріли українські та німецькі прапори. Здавалося, що німці раптом змінили своє ставлення до українців і готові були піти на співпрацю з нами, трактуючи нас як партнерів у боротьбі з московською імперією.

Під час моєї пропагандивної поїздки мені довелося зустрічатися і з опозицією до Дивізії, з людьми, які радили йти «в зелений гай», у партизанку, замість Дивізії. Пригадую собі, як одного разу зустрів мене один із моїх старших колег-учителів, який запитав, чи я дійсно збираюся йти до Дивізії, чи тільки так говорю для форми.

— Невже ж ви думаєте, що я міг би когось намовляти йти до Дивізії, не будши сам переконаний у правильності такого кроку? — запитав я його.

— Ну, знаєте, буває. Ось і я провадив агітацію про добровільне зголошення до Дивізії, але зовсім не збираюся йти до неї, — говорив мій знайомий. — Тепер, коли большевики знову зайняли Полтаву, я вважаю, що було б безглуздя йти до Дивізії.

— А що, на вашу думку, треба нам робити у даній ситуації?

— Йти до лісу, у партизанку!

— Ми мали партизанів аж забагато під час визвольної боротьби, і всіх їх большевики видушили, як мишей. Якщо половина з

них була б у рядах української армії, наша справа була б сьогодні, мабуть, не така, як є, ми, мабуть, мали б свою власну державу. Ні, в партизанку я не вірю, а вірю, що й сьогодні нам треба мати регулярне військо, а не партизанів та отаманів.

— Що ж, робіть, як ви вважаєте, колого, — відповів мій знайомий, і ми розійшлися.

В іншому селі мене запитували, чому українська формація не буде мати окремої української уніформи. У відповідь на те я запитав того добродія, що робить військову частину національно свідомою — уніформа чи дух тої частини. Якщо, наприклад, німці взяли якусь частину й одягнули її в українську уніформу, чи та частина була б уже українською? Чи, якщо німці одягнуть українську дивізію в німецьку уніформу, вона стане тоді вже німецькою частиною, дарма, що під тою уніформою буде битися патріотичне українське серце? Дядько погодився зі мною, що зовнішні ознаки, хоча й важливі, але не роблять ще частини національно-свідомою одиницею.

10 травня 1943 р. у містечку Товстому відбулася реєстрація добровольців до дивізії «Галичина», вислід її був понад сподівання добрий, — це означало, що пропаганда проти Дивізії не мала аж такого впливу на місцеву українську молодь. Я також зголосився добровольцем і подальшу агітацію провадив із реєстраційною посвідкою добровільного зголошення. Вона ставала мені не раз у пригоді, бо деякі запитували мене, чи я вже зголосився сам до Дивізії. В таких випадках я показував свою посвідку, цікаві оглядали і більше мені таких питань не ставили.

З невідомих причин медичні оглядини та взагалі прийомна комісія до дивізії «Галичина» перший раз працювали в неділю 8 червня. Всі зголошені дістали своєчасно повідомлення про те і вже зранку були у приміщенні міської управи. Я пройшов медичний огляд десь близько 10 години вранці, був визнаний здатним до військової служби і після того пішов на богослужіння до церкви, яка була всього кількадесят кроків від міської управи.

Десь під кінець Служби Божої до церкви донісся відгомін крісової стрілянини. Намагання цікавіших довідатися, що там діється, не мали успіху, бо біля церковних дверей з'явилися німецькі вояки із «Зондердінсту» (Спеціальної Служби), які забо-

ронили виходити з церкви. Однак по кількох хвилинах стріляни-на замовкла, і нам було дозволено вийти на вулицю.

Тут варто згадати, що містечко Товсте було місцем жидівського гетто, до якого приїхало дуже багато жидів з Мадярщини ще зимою 1941—1942 років. Спочатку вони жили вільно по цілому місті, але в 1943 р. вже були в гетто і мали свій власний «Юденрат», тобто Жидівську Раду, члени якої дуже часто брали участь у німецьких облавах на жидів або й самі вибирали, кого німці мали розстріляти. Протижидівські акції, тобто масові розстріли, почалися в Товстому щойно весною 1943 р. Це викликало загальне обурення серед населення, але не мало практичного значення.

Вийшовши з церкви, ми довідалися, що німці робили знову облаву в жидівському гетто. Деякі молоді жиди намагалися втікати, і німці стріляли в них на бігу таки на вулицях міста. Йдучи з церкви додому, я бачив двох молодих жидів, що лежали вже мертві на закривавленому бруку міських хідників. Цей вид викликав пригноблене враження. Ось ні в чому невинна людина лежить застрілена на бруку, як пес, тільки тому, що вона належить не до «герренфольку», а до семітської раси. Мені пригадалося, як декілька тижнів тому німці влаштували «акцію на жидів», зібрали їх близько двох тисяч на площі біля міської управи, примусивши сидіти рядами, а потім відводили їх гуртами по щонайменше двісті осіб на жидівський цвинтар, де розстрілювали. І жиди, знаючи, що їх чекало, ішли, як ягнята, у супроводі кількох озброєних німців та поліцаїв...

У цей час було уже відомо, що разом із жидами німці розстрілювали також і українців, яких зловили з харчами у жидівських геттах. Це примушувало нас сподіватися, що вони, скінчивши з жидами, готові будуть взятися за нас. Між іншим, уже тоді доходили до нас вістки, що в Польщі німці дуже жорстоко поводяться з поляками. Зрештою, ми вже мали подібний досвід з більшовиками. Вичистивши від поляків у нелюдський спосіб західноукраїнські землі, москалі взялися тоді за національно-свідомих українців.

Це все ще більше впевнило мене, що нам таки треба мати своє власне військо, яке у слушний час стало б основою нової української армії, добре вишколеної і добре озброєної. Цього «ліс» не міг дати. Отже, моє рішення йти до Дивізії було твердим і невідкличним.

Тим часом Окружний Шкільний Інспекторат у Чорткові вимагав від мене, щоб я закінчив учительські курси і став кваліфікованим учителем. У відповідь на вимогу Інспекторату я записався на такі курси в Рогатині. Коли закінчився шкільний рік, у родинному селі, де проживали моя мама і молодший брат, я почав готуватися до педагогічних курсів, які мали початися у другій половині липня. Здається, 10 липня я виїхав з дому до Рожанівки, щоб полагодити ще деякі справи і тоді їхати до Рогатина. Але у Заліщиках я довідався, що деякі мої товариші дістали вже виклик до Дивізії. Якщо на мене чекає в Рожанівці виклик, тоді всі мої пляни з учительськими курсами відпадають. Правда, інспектор Вербицький пропонував мені «рекламацію», бо вчителі були потрібні, але я відмовився. І ось тепер, приїхавши до Рожанівки, я отримав виклик «на 19 липня зголоситися у Львові». І так з моєї поїздки до Рогатина нічого не вийшло.

Додому вертатися не було вже часу — я спакував свою валізку і 17 липня виїхав до Львова. Приємною несподіванкою для мене було побачити на Рожанівській залізничній зупинці Михайла Бенденюка, мого товариша зі школи, а тепер і з учительської праці. Він єдиний прийшов із сусіднього села провести мене «у незнану путь». Тим самим потягом їхали й добровольці з Заліщиків — усі ми разом зібралися в Чорткові з цілої округи й урочисто виїхали окремим потягом через Станиславів до Львова. Вагони, завітчані українськими прапорами, як і різні написи на самих вагонах, вказували на те, що все це було добре підготовлено.

На Чортківському двірці було дуже багато народу — родини добровольців і офіційні представники від українських та німецьких установ, які виголошували прощальні промови з високопатріотичним патосом, були тут і квіти, і сльози, і сміх. Коли потяг рушив із двірця, нас благословили усі, бо в той день ми були і герої, і лицарі, і модерні запорожці. З потяга лунали бойові пісні, а з перону повівали білі хустинки на знак прощання. Чи побачимося ще колись?

У Станиславові мали довшу зупинку, бо чекали на потяг із Коломиї. Ми походили трохи по місті, а вночі вирушили до Львова, куди прибули ранком 19 липня. Тут головні урочистості вже відбулися з тою групою, яка виїхала на вишкіл до міста Брно у Чехію.

Вишкільний табір «Гайделягер»

У Львові нас поселили до якихось касарень, де ми переночували, а на другий день знову з великим парадом вирушили до вишкільного табору. Потяг мчав на захід, минаючи Перемишль, Ярослав, княжі городи старої Русі-України, виїхав на польську територію. Проскочив велику станцію Ряшів і зупинився у Дембіці, звернувши на якусь бічну колію, наступною була зупинка на станції Коханівка, звідки ми вже пішки вирушили до великого вишкільного табору «Гайделягер», офіційна німецька назва якого звучала: SS-Truppenübungsplatz Heidelager. Перед самою брамою до табору нас зупинили, довелося трохи почекати. Десь здалека долітала до нас пісня «Ми українські партизани...» Виходить, що і тут є українці.

Неподалік від нас стояв гурт вояків в уніформі «Шуцманшафту», і, коли ми зупинилися, вони почали підходити до нас. Виявилося, що це були українці, а серед них я побачив двох своїх шкільних товаришів Богдана Бараника та Ореста Віндика. Вони дещо нам розповіли про Гайделягер та околицю й обіцяли відвідати нас у найближчу неділю.

Гайделягер, переклад з польської назви «Пусткув» плюс лагер, — великий вишкільний військовий табір, який складався з головних адміністративних будинків команди табору, військових магазинів, кінотеатру, лазні тощо. Все це розміщувалося при самому головному вході. Звідси проходили бетоновані дороги, які за своїм пляном утворювали кола, по-німецьки «рінг», яких було чотири. На зовнішньому боці цих кіл були бараки для вояків, а на внутрішньому — команда «рінгу» з різними необхідними забудовами, бараками для старшин, шпиталіком. Для нас був призначений «Рінг IV». Далі поза бараками для війська розтяглися ліси, серед яких поляни становили поля для вправ. Земля тут була погана, бо були це, головним чином, піски. З навколишніх сіл німці всіх людей виселили і перевезли до інших місцевостей подалі від табору.

Призначений для нас «Рінг» складався із 36 житлових бараків, по три бараки на одну сотню. Розподіл почався із 12-ї сотні. Я потрапив до 10-ї сотні. Першого дня нас розмістили по 18 до кожної

кімнати, і на тому скінчилося. Вже на другий день нас переорганізували за ростом, і я потрапив до другої групи першої чоти, чи, як це називалося по-німецьки, — до першого «цугу». Один цуг, чи чота, мав чотири групи, а кожна з них по 18 рекрутів, які займали одну кімнату із шістьма ліжками у три поверхи. Разом чота мала приблизно 70 вояків, а сотня — три чоти, кожна в іншому бараку, отже, чисельний стан сотні становив понад 200 рекрутів. Розуміється, що це були вишкільні сотні й вони були збільшені.

У першій групі першої чоти були найвищі за зростом, й вони займали кімнату ч. 1, а ми були наступні. У моїй групі була зарепрезентована майже ціла Галичина: Іван Бендина з-під Бучача, Володимир Вашкович зі Золочівщини, Богдан Маців та Осип Слоновьовський зі Львова, Станецький з Покуття, Тарчанин з Перемищини, Захарко зі Станиславівщини і т. п.

Три бараки, які займала сотня, становили собою форму букви «П», звернену отвором до дороги. В кожному баракі через усю довжину проходив коридор, по одному боці якого були кімнати-помешкання, а по другому — кімнати загального призначення. У нашому баракі, крім кімнат для умивання, були ще зброявня та харчовий магазин. У баракі напроти нас, третього цугу, була сотенна канцелярія, а в баракі 2-го цугу, який замикав букву «П» від лісу, був магазин з уніформами та господарським приладдям. Кожні три сотні мали одну кухню і їдальню, в якій кожна сотня по черзі діставала теплі харчі та виконувала допоміжну роботу. Ми мали спільну кухню з 11-ю та 12-ю сотнями. Усіх вишкільних сотень було 12, що становило разом до 2500 добровольців. Інструктори та адміністративний персонал були німцями із Армії СС. Усі ми разом становили вишкільний батальйон, назва якого по-німецьки звучала: 14-SS Ausbildungsbattalion «Galizien» z.b. V. (zur besonderer Verfügung).

Уже від першого дня нас почали привчати до сигналів свистками, з якими нам довелося жити набагато довше, ніж ми про це могли мріяти. Перші дні не мали для нас нічого надзвичайного; у першу чергу нам сказали опорядити територію біля бараків, у яких від якогось часу ніхто не жив і які були трохи запущені. Треба було вимити самі бараки, стіни, вікна й підлогу. Усе це зовсім не нагадувало війська, бо з лопатами та відрами з водою ми мали справу й дома.

А все ж таки ми вже були напіввояки, бо нам видали в першу чергу «дріліхи», щоб мали у чому працювати, а опісля і так звані вихідні мундири, які, однак, не мали жодних відзнак. Відзнаки для дивізії «Галичина» не були ще готові.

Командантом нашої сотні був оберштурмфюрер (поручник), а нашого 1-го цугу — обершарфюрер (бунчужний) Бекер, сам по собі гарна людина і до нас ставився добре. Він був лисий як коліно, але зате жартівливий. Йому подобалися українські маршові пісні, і тому часто, коли наказував нам співати, то він відразу вже й казав «ка-ка», що означало українське «ха-ха», або «Гей, видно село...» Наші команданти груп також були здебільшого гарні хлопці.

Перших кілька днів ми вивчали статутні правила: назви відзнак старшинських та підстаршинських рангів, як їх вітати, командної та взагалі військової термінології, статуту муштри тощо. Хоча наша сотня складалася здебільшого з абсолювентів гімназії та студентів університету, були між нами й такі, які по-німецьки не розуміли, і тому нашим перекладачем був Володимир Вашкович.

Усе, здається, було гаразд, тільки трохи замало нам давали їсти, і доки вистачало нам домашніх харчів, то було добре, але як тільки вони закінчилися, тоді голод часом таки дошкуляв, тим більше нам, молодим, не звиклим до усталеної порції. На щастя, по двох тижнях до нас почали приїжджати перші відвідувачі, щоб батьки самі могли переконатися, як відбувається вишкіл, і харчів фактично не бракувало, бо майже постійно хтось мав додаткові запаси з дому. Тому що відвідувачі ніколи не приїжджали голіруч, в нас чомусь скоро прийнялася назва «баламути» для тих пакунків, що до нас привозили.

Щоб бути об'єктивним, треба ствердити, що наші інструктори-німці назагал ставилися до нас добре, а зате, коли нас підкріпляли харчовими пакунками з дому, вони також тим користувалися. Як тільки закінчилися вступні інформації про військо, нас почали притискати щоразу більше і привчати до дисципліни. Інструктори хоча й жартували з нами на дозвіллі, але в службі були вимогливими. Деякі почали вживати до нас свою військову нецензурну термінологію. Нас виводили на площу для вправ і ганяли таки добре.

Одного разу в нас щось не виходило у вправах, ми повторювали то декілька разів, і чим більше пробували, тим гірше виходи-

ло. Вправи ми звичайно робили спершу групами, потім чотами, а вкінці цілою сотнею. Коли у нас не вийшло декілька разів, німець також почав сердитися і, ганяючи нас, кричав «бледес фольк», що в перекладі означало «дурний нарід». Нас це дуже обурило, і по вправах ми вибрали делегацію, яка намагалася дістатися прямо до команданта сотні зі скаргою, що такий-то підстаршина назвав весь український нарід «дурним». Делегацію очолив Вашкович, «шпіс» намагався переконати його, що підстаршина не мав зовсім на думці українського народу та що такий вислів уживають підстаршини і до німців. Але це нічого не допомогло, делегація заявила, що німцям він так може говорити, але нам, українцям, не сміє. Справа-таки опинилася в команданта сотні, й остаточно німцям-інструкторам заборонили вживати образливі слова на адресу нас — добровольців. І фактично вони були вже більш обережні з нами, принаймні в нашій 10-й сотні.

Роком пізніше, коли в Нойгаммері летунські військові частини проходили піхотинський вишкіл, я мав нагоду почути, яку термінологію німецькі підстаршини вживали до своїх власних людей. Тоді я знову пригадав собі історію із Гайделягру, де ми стільки шуму наробили за зворот «бледес фольк», який дійсно не відносився до українського народу так, як це ми інтерпретували.

Тим часом до Гайделягру приїхав транспорт тих самих добровольців, які виїхали за два дні перед нами до Брно. Для них звільнили приміщення 3-ї і 11-ї сотень, яких знову по кілька розіпхали до всіх інших сотень. Виявилось, що у Брно не було жодних вишкільних курсів для початкуючих рекрутів дивізії «Галичина».

В учительській семінарії в Рогатині

Одного дня десь на початку серпня на вранішній збірці бунчужний сотні забажав столяра з помічником. До роботи зголосився Станецький з нашої групи нашого цугу. Він був польським підстаршиною з резерву і до нас, здається, прийшов з розділеної 2-ї сотні, а тому що по-німецьки не говорив, він викликав мене за свого помічника і перекладача. І так ми вдвох стали на працю в таборі тоді, як сотня пішла на вправи.

Бунчужний показав нам, що він хоче робити, і я то пояснив Процикові. Ми взяли пилку, сокиру та молотки і пішли до роботи, а бунчужний з нами. Під час роботи бунчужний підійшов до нас і розпочав розмову, випитуючи, хто ми такі, звідки тощо. Я йому розповів про себе включно з тим, що їхав на учительські курси, а приїхав до Гайделяйгру. Після цього він пояснив мені, що за законом кожний студент, який був покликаний до війська перед кінцевими іспитами, а зокрема перед матуральними, може дістати відпустку на самі іспити з війська.

— Чи ви думаєте, що я міг би підпасти під категорію таких студентів? — запитав я.

— Я думаю, що так. Якщо ви там маєте когось на тих курсах, щоб вас докладно поінформували, коли починаються іспити, то я певний, що ви дістанете відпустку. Покажіть мені документи, які підтверджували б вашу розповідь.

По роботі я заніс йому посвідку прийняття на учительські курси в Рогатині. Бунчужний зробив собі якісь замітки у своїм записнику й пообіцяв поговорити про те з командантом сотні. Я ще того самого дня написав листа до своїх колег на курсах, щоб вони мене поінформували, коли починаються матуральні іспити.

У п'ятницю 14 серпня, коли повернувся вдень із вишколу, я дістав листа від мого товариша з Рогатина, в якому він мене інформував, що іспити починаються в п'ятницю 14 серпня, тобто того самого дня, коли я дістав листа. Я негайно повідомив про те сотенну канцелярію. Коли повернувся з вправ увечері, мені передали з сотенної канцелярії, що всі документи на мій виїзд до Рогатина готові, тільки бракує підпису команданта сотні, якого тепер немає, але заступає його якийсь молодий унтерштурмфюрер, до якого мені треба піти за підписом, якщо він сьогодні вже не прийде до сотні.

На другий день рано я застав заступника команданта сотні у старшинських бараках, і я вже міг їхати. Але перед тим ще мусив піти на оглядини до бунчужного та мого команданта чоти. Вони ствердили, що в уніформі, на якій немає жодних відзнак, я їхати не можу. Беккер почав шукати мені мундир з відзнаками і дістав його від якогось молодого СС-мана, який був дещо менший за мене, але якось я в його піджак вліз. Він мав на вилогах есесівські відзнаки, і мене автом відтранспортували до Дембіці на станцію.

На двірці в Дембіці я побачив групу відвідувачів до Гайделяйгру, що їхали до своїх синів чи знайомих. Але говорити з ними не було часу, бо саме наспів мій потяг на Львів.

До Львова я приїхав пополудні і поспішав відвідати ще «SS-Ergänzungsstelle» (уряд доповнень дивізії «Галичина»), де мені мали дати якісь документи до семінарії в Рогатині та до Відділу Науки й Освіти. В уряді доповнень не було проблеми, зате гірше було з Відділом Науки й Освіти, який був замкнений у суботу пополудні. Радили чекати аж до неділі, але я вирішив поїхати до Рогатина. Тому що ще трохи було часу до від'їзду потяга на Станиславів, я зайшов до Військової Управи. Там мене прийняв, здається, С. Волинець, бо сотника О. Навроцького не було в бюро, який мене випитував про умови в Гайделяйгрі, причому він мені заявив, що я — перший доброволець, який приїхав у відпустку.

Зі Львова я виїхав десь під вечір, так що коли вийшов у Ходорові, то сонце вже зайшло. Я трохи там ще мусив чекати на потяг до Рогатина. До речі, я мав їхати в вагонах, які мали табличку «тільки для німців». У Ходорові було небагато пасажирів, і в купе, в якому я зайняв місце, їхав ще один військовий та дівчина, яка вийшла, так само як і я, в Рогатині. Тому що ми вже познайомилися у вагоні, я запитав дівчину, де є найближчий готель у Рогатині. Довідавшись, що я взагалі не знаю Рогатина, вона запропонувала мені нічліг у хаті її родини. «Мама напевно радо Вас прийме, коли довідається, що ви з нашої Дивізії».

Надворі вже було досить темно, і я думаю, що та дівчина боялася сама йти додому, тому й запросила мене до себе. Вона мешкала не в самому Рогатині, а під Рогатином, так що треба було йти, мабуть, зо три кілометри. По дорозі вона показувала мені гору, за якою є село, з якого походила славна Роксоляна, яка трясла Турецькою імперією в XVI столітті.

Тому що на другий день була неділя, я нічого не міг полагодити. У понеділок рано вибрався до учительської семінарії. Директор семінарії, д-р Кость Кисілевський, оглянув усі мої документи як у картотеці, так і ті, що я привіз із собою, і заявив, що він мене не може допустити писати матуральні іспити, бо я на це не маю дозволу з Відділу Науки й Освіти у Львові. Мої військові посвідки його не зобов'язують, бо він підлягає розпорядженням Відділу

Науки й Освіти, а не якійсь там команді у Гайделяґрі чи SS-Ergänzungsstelle у Львові.

— Щоб не гаяти часу, — просив я директора, — прошу дозволити мені писати іспити за умови, що проф. Мак із ВНО на це погодиться.

— Ваші документи управнюють вас брати участь у курсі, а не складати матуральні іспити, — відповів директор Кисілевський.

— А чи не могли б ви зателефонувати до ВНО у Львові та зreferувати мою справу? — запитав я.

— Коли вам треба, то телефонуйте і просіть, щоб проф. Мак зателефонував до мене. Якщо він допустить вас до письмових іспитів, тоді ви можете писати.

Я зрозумів, що у директора Кисілевського не було навіть доброї волі піти назустріч моему прохання, тому я більше не мав що робити, як тільки скотактуватися телефоном з проф. Маком у Львові і просити його дозволу. Я вийшов з канцелярії директора і попрямував до Українського Допомогового Комітету, який приміщувався у невеличкому будинку при головній дорозі, недалеко від семінарії. В УДК мене прийняли дуже ввічливо, і я кілька разів намагався дістати проф. Мака, але його не було у бюро і секретарка не знала, коли він прийде. Я просидів там, може, зо дві години, і все безуспішно.

Коли я так безпорадно сидів і чекав на телефон, бо час від часу ним користувалися також урядники і в місцевих справах, до канцелярії зайшов якийсь добродій. Те, що я був у військовій уніформі та ще й з есесівськими відзнаками, звертало на мене увагу всіх, бо така уніформа не була радо бачена в українських установах і не обіцяла нічого доброго. Згаданий добродій підійшов до одного з урядовців і про щось його запитав, а після того звернувся до мене:

— То ви є з дивізії «Галичина»?

— Так, — відповів я.

— Ну то будьмо знайомі. Я називаюся Ратич і маю двох синів у Дивізії.

Він привітався зі мною і став випитувати мене, що я тут роблю. Я коротко розповів про свої клопоти.

— Я не думаю, що вам взагалі вдасться скотактуватися з проф. Маком, бо він тепер роз'їжджає по Галичині. За кілька днів

має бути в Рогатині в учительській семінарії на усних іспитах, — говорив проф. Василь Ратич.

З його розмови видно було, що він співчуває мені і хотів би якось допомогти.

— Я спробую поговорити з директором Кисілевським, — сказав він, — і, можливо, мені вдасться щось зробити.

Він ще про щось поговорив з урядовцем УДК і, звернувшись до мене, сказав: «Ходім!» Ми вийшли і пішли до семінарії. По дорозі він запитав мене, де я зупинився.

— У готелі, неподалік від семінарії.

— О, в готелі тепер недобре перебувати, бо там брудно та ще можна якоїсь біди набратися. Ви краще заберіть свої речі з готелю і ходіть наразі до мене.

Я послухав проф. Ратича і по дорозі забрав свої речі з готелю і разом з ним пішов до його дому. За декілька хвилин ми були у домі панства Ратичів, і мене дуже тепло привітала пані Ратич. Вона також згадала про синів в Дивізії і познайомила з третім, який ще був рішуче замолодий до війська.

— Ви, мабуть, голодні, — сказала вона мені. — Заходьте ось до цієї кімнати і спочиньте, а за той час я вам приготую щось перекусити. Ви кілька ночей можете перебути в нас, заки не знайдете собі якогось приватного мешкання. У готелі вам не було б зручно.

Пані Ратич запровадила мене до кімнати і вийшла. Я сів на крісло і почав розглядати кімнату. На одній стіні побачив фотографію-портрет дівчини у військовій уніформі з багнетом при боці. Світлина була дуже подібна до господині дому.

Коли я так приглядався до світлин, до кімнати ввійшла пані Ратич, яка підтвердила мої здогади, що це її портрет.

— Я була при Січових Стрільцях і підстаршиною УГА, — сказала.

Моя повага до цієї жінки ще більше зросла, я знав жінок, які були медсестрами, але про дівчат — вояків УСС я тільки читав, про Софію Галечко, Олену Степанівну. Знав, що ще були й інші, але прізвищ їх не пам'ятав. Тепер за збігом обставин я зустрівся ще з одною — Ганною Дмитерко-Ратич, бувши гостем у її домі.

Пані Ратич покликала мене поїсти.

— Мого чоловіка немає вдома, але він скоро повернеться, — сказала.

По перекусці я вийшов у двір. Господиня дому стояла біля плоти і розмовляла з якоюсь огрядною сусідкою.

— Це пані Угрин-Безгрішна, дружина професора Миколи Угрина-Безгрішного, про якого ви, мабуть, чули, бо він також пішов до Дивізії.

— Угрин-Безгрішного в Дивізії я не зустрічав, бо він, як колишній старшина УГА, був на старшинському перевишколі. Однак це прізвище було мені відоме з літератури. Я читав його поезії.

По якомусь часі повернувся проф. Ратич і повідомив мене, що перед другою годиною я маю зголоситися до директора семінарії.

Ще далеко до другої я вже чекав перед канцелярією директора, який остаточно дозволив мені писати решту іспитів за умови, що проф. Мак це затвердить і допустить мене до усних іспитів. Одночасно він заявив, що я мушу додатково писати ті іспити, які втратив, — українську літературу, музику і малювання. Як і коли я це мав зробити, про це мав сам домовитися з відповідними професорами. Я чемно подякував і, виходячи, засалютував по-військовому і вийшов. О 2-й годині я вже сидів за партою і писав іспит.

Клопоту з письмовими іспитами я не мав, бо педагогічні предмети, такі як педагогіка, дидактика тощо, вивчав минулого року на курсах у Тернополі. Знав я дещо і з моєї трирічної практики так, що вже міг говорити також і про практичне застосування деяких теорій. Інші предмети, як історія, географія чи література, не справляли труднощів, бо їх я вивчав у гімназії і тепер довелося до них підходити тільки з педагогічного боку. Так само із тих предметів, які я мусив доскладати, не було великих труднощів, але про два із них варто згадати, а саме з музики та малювання.

Першим із них був іспит з музики. Прізвища професора я не пам'ятаю, але він спочатку сказав мені прочитати ноти, що не було для мене трудно, бо я ходив один рік надобов'язково на лекцію з музики в Заліщиках. Однак коли професор подав мені свою скрипку і сказав заграти на ній, — це вже була інша справа. Я в пам'яті пробіг усі правила, як треба тримати скрипку, й намагався зробити якнайкраще. Професор сидів на кріслі і пильно за мною стежив. Але коли я потягнув смичком по струнах, він зірвався з крісла, як би його оса вкусила в те місце, на якому сидів.

— Чи ти колись грав на скрипці? — запитав він обурено.

— Грав, пане професоре!

— Так що ж ти вмієш грати?

— «Вляз котек на плотек».

— Та ж це пісня, яку грають на перших лекціях з музики.

— Але то все, що я навчився грати на скрипці. Я вмію краще грати на мандоліні.

— Ми на програмі маємо предмет гри на скрипці, а не на мандоліні. Як ти смієш з таким знанням музики приступати до матуральних іспитів?

— Я взагалі не знав, що тут треба здавати іспит з музики. А крім того, я не збираюся бути вчителем музики.

Він безнадійно подивився на мене, розвів руками і сказав, що ще мусить порадитися з директором, що зі мною робити.

Я вийшов з класу знеохочений. Переді мною був ще додатковий іспит з малювання у професора Юліяна Крайківського. А тому, що з мене художник такий самий, як музикант, то я таки добре потерпав. Але Крайківський якось не показувався в семінарії тоді, як я там бував, і я постійно його шукав. Уже навіть деякі мої новонабуті товариші допомагали мені в моїх розшуках. І ось одного дня, вже таки перед усною матурою, мене поінформували, що бачили Крайківського у парку біля церкви. Хтось мені сказав, що він колишній військовий старшина і все ще любить військову поведінку.

Пам'ятаючи про цю інформацію, я пішов до вказаної лавки, на якій сидів мій професор і читав газету, засалютував по-військовому і сказав, що маю здавати у нього іспит з малювання, бо саме тепер здаю матуральні іспити екстерном. Крайківський зміряв мене поглядом згори на долину та поставив мені декілька питань про мою освіту, де ходив до гімназії та хто вчив, а потім і про Дивізію. Коли я остаточно запитав його, коли маю прийти до іспиту, він відповів:

— Скажіть директорові, що ви здали іспит з малювання.

Я був заскочений такою відповіддю, і мені здавалося, що я його не зрозумів.

— Чи це означає, що я не маю складати іспитів з малювання?

— Ні, це означає, що ви іспит здали, — відповів він і занурив голову в газету. Так закінчилось моє доскладання іспитів.

Крім того, була в мене ще одна неприємна історія з письмовим іспитом з німецької мови. Тому що я мав на собі німецьку уніфор-

му, багато з моїх товаришів чомусь уявляли собі, що для мене німецьке — то забавка, що я можу без зусиль написати не одне, а два завдання протягом двох годин.

З огляду на те, що я був єдиний у військовій уніформі, я був свого роду центром уваги, бо ніхто ще не бачив добровольця дивізії «Галичина» в уніформі. На рогатинських курсах я познайомився з кількома молодими вчителями та вчительками, які так само, як і я, працювали, не маючи педагогічної освіти, а тільки загальну гімназійну.

Перед письмовим іспитом з німецької мови я пообіцяв щонайменше двом молодим учителькам (одну з них, здається, всі кликали «Кіця»), що допоможу їм у письмовому іспиті. Коли ми вже дістали наші теми, я одержав від когось картку з проханням:

«СС! Напишіть хоч одну сторінку на котру-небудь тему, бо я не можу рушити». Одна із тем була вільною, яка більш-менш звучала так: «Напишіть один день свого заняття».

Я почав писати про мій один день у Гайделяґрі, починаючи від першого свистка до вставання, кінчаючи останнім, що проголошував нічну тишу. Щонайменше я так плянував. Але коли дістав такого «розпучливого листа», я постановив піти на допомогу християнській душі і написав короткий перебіг дня учителя з шкільного року. Передав твір, і за те дівчина заплатила мені вдячним поглядом. Коли далі продовжував писати своє завдання, дістав чиясь роботу, написану набрудно, щоб я «тільки переглянув». Я зробив і це. Але в той самий час я зі своєю темою зайшов заледве до половини, а час уже закінчувався. Я почав швидко писати, і коли прийшов час віддавати роботу — закінчував ще останнє речення, чи пак намагався його закінчити.

Десь на другий чи третій день мене покликав до себе професор німецької мови і сказав, що мій іспит виглядає так, ніби його писало двоє різних людей. Перша половина написана добре і старанно, завважив він, а друга недбало і з поважними помилками.

— Ви мусили початок від когось списати, — говорив він.

— Ні, пане професоре, те все написав я сам. Справа в тому, що я першу частину писав набрудно, потім перечитував і тільки тоді переписав начисто. Одначе коли я поглянув на годинник і завважив, що можу взагалі не встигнути, як буду так далі робити, тоді взявся писати відразу начисто і до того з поспіхом. Ось чому в мене

так різниться перша половина від другої.

Не знаю, чи він повірив мені, але більше про мій письмовий іспит з німецької мови я нічого не чув і на свідоцтві дістав задовільну оцінку.

23 серпня відбувалися усні матуральні іспити при участі проф. Мака з Відділу Науки й Освіти у Львові. Я, як звичайно, прийшов в уніформі і, коли зайшов до матуральної комісії, директор семінарії щось шепнув йому на вухо. Коли прийшла моя черга, проф. Мак сам мене питав з німецької мови та з українського правопису. Я відчував, що все буде гаразд. Не був тільки певний за музику. Одначе, коли на другий день я прочитав список тих, які здали учительські матуральні іспити, моє прізвище було поміж ними. Ще того самого дня після відвідин панства Ратичів я вже був у дорозі додому.

На відвідини додому

Увечері того самого дня я вже був у Чорткові і, підійшовши до віконця каси, почав говорити з якоюсь молодого урядничкою. Як виявилось, це була не тільки українка, що на залізниці нечасто траплялося, але й сестра одного добровольця Дивізії. Довідавшись, що мої потяги вже виїхали, вона сказала мені:

— Ви могли б заночувати в нас, і я певна, що мої батьки з радістю вас приймуть, щоб довідатися дещо про ваше життя-буття у Дивізії, тим більше, що мій брат є в одній з вами сотні.

За даної ситуації я не міг нічого більше собі бажати, бо це було, як у нас кажуть, «ліпше щастя, як готові гроші». Замість самому турбуватися нічлігом — нічліг сам напрошується. Я переночував у батьків мого товариша по сотні, де мене прийняли як рідного сина. На другий день був уже в моєму рідному селі. Це був дуже приємний візит, але одночасно він справляв також і чималу прикрість, зокрема для моєї хворовитої мами. Справа була в тому, що за два дні у нас мав бути храмовий празник Успення Пресвятої Богородиці, й того ж самого дня мені припадало виїздити з дому до Гайделяґру, щоб прибути там на час. Це було прикро і для мене, і для моєї мами. З уваги на це я вирішив їхати на день раніше, тобто 27 серпня. Попрощався з мамою та братом і вирушив.

27 серпня я прибув до Чорткова й, маючи одну вільну добу,

виїхав ще на мою посаду до Рожанівки, тим більше, що було добре сполучення. Потяг на Залішки був переповнений, але вагони «тільки для німців» були майже порожні.

Я зайшов до купе. Там сиділо двоє людей, які між собою розмовляли по-польськи, тому я не хотів заходити з ними в розмову. Я підійшов до вікна й почав роздивлятися вздовж потяга. Яке ж було моє здивування, коли в одному із сусідніх вагонів побачив молоду провідницю з дитячого садка в Рожанівці. Я покликав її до свого вагона, до якого вона, до речі, не дуже рвалася. По хвилині вона ввійшла до мого купе, й ми почали розмову. Дівчина була одягнена в гарну вишивану блузку. Вона здивувалась, що тут порожньо, а в сусідньому вагоні переповнено, або, як-то кажуть, «не було де голці впасти».

Потяг рушив. По якомусь часі по потягу пройшла залізнична поліція, яка в основному складалася з «фольксдойчів»-поляків. Поліцай заглянув до нас і, побачивши Стефу у вишиваній блузі, запитав її про документи. Вона виїняла свою «кенкарту» і подала поліцаєві.

— Ви не можете у цьому вагоні їхати, — сказав він по-німецьки.

— Вона їде зі мною, а мені не можна в тому вагоні їхати.

— Це мене нічого не обходить, ви можете тут їхати, але вона мусить цей вагон залишити.

— Вона їде зі мною і цього вагона не залишить, — сказав я підвищеним голосом.

Стефа в дійсності не розуміла, що ми говоримо, але здогадувалася й тому взяла свою торбинку й хотіла виходити. Я зупинив її.

— Вона не може у цьому вагоні їхати, бо не німка.

— Я також не німець, — відповів я, — а їду.

— Ви в уніформі, — сказав він.

Мене найбільше вразило те, що він зовсім не питав документи у тих двох інших пасажирів, які говорили по-польськи. Але тому, що моя товаришка Стефа мала на собі українську вишиванку, поліцай відразу дізнався, що вона українка.

— Вона їде зі мною, а як вам не подобається, то спровадьте сюди вашого зверхника, і тоді побачимо, чи ви маєте право її викинути, коли вона їде зі мною. — Поліцай вийшов і більше до нас не повертався.

У Рожанівці залізничної станції не було, а тільки полустанок, і ми, вийшовши з потяга, пішли до села, що тягнулося вздовж пото-

ку в яру. Я пішов через городи прямо до моєї колишньої квартири. Коли підходив, то помітив коло хати двох жінок, з яких одна була моєю господинею. Вона зробила якийсь не зрозумілий для мене рух, ніби збиралась кудись бігти і раптом стала. Обидві дивилися збентежено в мій бік.

— Добрий вечір, — сказав я перший, бо сонце вже наближалось до заходу.

— Добрий вечір, — сказала моя господиня ніби з якоюсь радістю, — але ж бо ви нас настрашили.

Друга жінка, а була це молода дівчина, все ще дивилася на мене недовірливо. Я не міг зрозуміти, чому вони могли мене так злякатися.

— Бачите, — заговорила знову господиня, — ця дівчина з Товстого, з гетто, ну й коли ми побачили, що йде якийсь німець, нам обом у п'ятах застигло. Я думаю, що вам не треба більше пояснювати. Не бійтеся нічого, — звернулася вона до молодой жидівки, — це свій чоловік, і ми всі його знаємо.

Господиня пішла до хати, а я залишився ще надворі й розпочав розмову з дівчиною. Вона зовсім гарно говорила по-українськи.

— Чому ж ви сидите в гетто? — запитав я її, — як ви так говорите, ніхто не здогадається, що ви не українка та й з виду не схожі на жидівку.

— Але ж я не сама, — відповіла вона, — в мене батько й мати, сестра і молодший брат. Як же я могла б їх лишити? Що вже має бути — то нехай буде нам усім разом.

Я бачив весною, як саме тут, у Товстому, п'ять чи шість німців і стільки ж поліцаїв провадили на жидівський цвинтар жидів групами щонайменше по двісті осіб, старих і молодих, чоловіків і жінок. Усі вони знали, що їх ведуть на смерть, але, розуміючи, що вони нічого не могли вдіяти, а тільки скоритися, ніхто з них, а в тому числі молоді, здорові хлопці, не відважився кинутись на тих 10 чи 12 осіб-конвоїрів.

— Кажуть, що це наше призначення, а з судьбою важко боротися.

Дискусія наша нічого не давала, бо й ця дівчина не вирішувала справи, бути чи не бути жидівському народові.

Сонце вже було заховалося, і господиня покликала нас на вечір. Під прикриттям ночі дівчина-жидівка повернула назад до гет-

то. Цікаво, яке було її призначення, перетривати німецьку окупацію чи, як ягня, загинути від кулі гестапівця?

Я переночував у родини Дразньовських у Чорткові і на другий день рано виїхав до Львова, а далі до Гайделяґру. Це була субота, і зі Львова до Дембіци я їхав у потязі з родинами добровольців, які також мали право користуватися вагонами «тільки для німців».

29 серпня в неділю рано я прибув до Гайделяґру, коли наша десята сотня, як і кожної неділі, вибиралася на Службу Богу, яку відправляв один із наших священиків на суміжній галявині 4-го рінгу. Там добровольці дивізії «Галичина» склали також присягу на боротьбу із большевизмом, ворогом України число один. І продовжувалися сірі дні муштри й рекрутського життя у бараках 10-ї роти 14-го батальйону дивізії «Галичина» для спеціального призначення.

У підстаршинській школі в Дахау

У кінці жовтня рекрутський вишкіл був закінчений, і більшість добровольців роз'їхалася за призначенням на різні підстаршинські вишколи. Мене призначили до адміністративно-господарської школи «Фервальтунг Шуле» у Дахау, біля Мюнхену. Нас туди поїхало до 140 осіб, в тому числі сім колишніх старшин різного рангу австрійської та української армій, які пройшли старшинський перевишкіл. Це була доволі різнорідна група за віком (від 18 до 50 років) і за професіями: викладачі високих шкіл, інженери, правники, учителі, теологи, студенти тощо. Нас розмістили по 12 осіб у кімнаті, і я потрапив до групи, в якій були Роман Романко, мій колишній директор школи у Рожанівці, старший від мене на 10 років; інженер Конрад Гусак, років, мабуть, 40; письменник Борис Ольхівський; мгр. Григорій Дорожівський, молодий учитель середньої школи; мгр. права Ярослав Петрів; студенти Олег Третьак, Богдан Лозовий, мій молодший товариш із Заліщицької гімназії; Іриней Сапрун із Дрогобицької гімназії; учитель Візнюра і ще один мого віку, на прізвище Панас, родом із Комарна.

Головними нашими заняттями були лекції, на яких знавці військового закону викладали різні господарсько-адміністративні

предмети про права й обов'язки вояка в німецькій армії. Назагал, до нас ставилися гарно, і харчі тут були кращі, ніж у Гайделяґрі. На обід ми ходили повним курсом до гарних і великих їдалень-ресторанів у центральному будинку. Одного дня десь по Різдві, коли ми марширували на обід, напроти нас надійшла група в'язнів із концентраційного табору, які мусили зняти шапки з голів, тобто поклонитися військовому відділові. І коли це сталося, я побачив поміж них мого шкільного товариша Василя Козалюка, який намагався дезертирувати із 7-ї сотні у Гайделяґрі. Так я довідався, що він живий, але потрапив до концентраційного табору.

Під кінець листопада, перевіривши наші знання німецької мови, 20 курсантів вислали назад до Дивізії як таких, що не дадуть собі ради з лекціями. Як я вже зазначив, заняття в більшості склалися з теоретичних лекцій про господарські функції в сотні й батальйонах та вивчення законів, які регулювали відношення держави до вояцтва і взагалі права вояка в німецьких збройних силах. В суботу ми могли виходити з табору до містечка Дахау, а також їхати до недалекого Мюнхену, який партійні німці називали «Die Stadt der Bewegung», тобто місто Націонал-соціалістичного руху, бо звідти Гітлер розпочав свою партійну діяльність. Кожної неділі ранком ми всі марширували організовано із піснею на устах до церкви, але не в самому Дахау, а в якомусь недалекому селі, де якийсь священик правив наше богослужіння. При співучасті нашого хору.

На Різдво ми всі дістали відпустку поїхати додому. Я запланував собі, де і з ким маю стрітисся в Копичинцях, Чорткові та Борщеві. Але, приїхавши до Тернополя, я зорієнтувався, що там ситуація не та, на яку сподівався. Навпаки, тут уже пахло фронтом. Поїзд не йшов так, як колись, і до Чорткова я не міг дістатися. Разом із Воробкевичем пішли на дорогу, яка вела на Чортків, надіючись, що, може, якась військова автомашина їхатиме в той бік. Дійсно, в скорому часі таке військове вантажне авто під'їхало, тільки не на Чортків, а на Бучач, але ми скористалися ним. Уже смеркало, як ми доїхали. У Бучачі пішли темними вулицями міста і зустріли двох українських поліціантів, які, побачивши німців, привітали нас «Гайль Гітлер!», а ми відповіли «Слава Україні!». Це здивувало поліціантів, але скоро ми пояснили, що ми добровольці з дивізії «Галичина», з якими вони не мали ще нагоди зустрічатися.

Від них довідалися, що дійсно за дві чи три години їхатиме поїзд Станиславів — Іваня Пусте, що влаштувало мене досить добре, бо то була моя найближча залізнична станція, а мій колега, напевно, знайде можливість поїхати в бік Станиславова.

Це було саме на Святвечір, і поліціянти завели нас до директора Кооперативного Союзу п. Пендзея, де господиня дому нас пригостила святковими стравами. Ще того самого вечора я виїхав поїздом з Бучача до Іваня Пустого. Зрозуміло, що додому я прибув на другий день.

Мама втішилася моїм приїздом, але була дуже ослаблена, кашляла, і мучила її задуха. Вона казала мені, що вже зверталися до Петра, щоб він вступив у ряди УПА і не дав себе мобілізувати до советської армії, й обоє вони не знали, що їм робити. Я радив не поспішати, бо війна ще не закінчена.

Вдома я відвідав також деяких кривних та знайомих. Як я виїжджав із села, то мама плакала так і передбачала, що мене вже більше не побачить. Хоча я не був таким песимістом, на жаль, передчуття мами справдилося. Жалко було мами, яка так тяжко переживала ці воєнні роки, побоюючись, що совети заберуть Петра і хто ж тоді нею заопікується. Вдома я перебув тільки дві доби, і це був останній раз, коли я бачив мою маму.

Там я також довідався, що Маруся Москаленко, яка вчителювала в Колодзівці за советів, потрапила до Німеччини. Захопили її разом з іншими дівчатами на роботу, і звідти вона написала листа до тих людей, в яких мешкала один рік. Я дістав її адресу й обіцяв до неї написати.

Бувши дома, я дістав також адресу моїх двоюрідних сестри і брата, Івана Олійника, які вже працювали в сільському господарстві у Швабії. Пізніше, одної п'ятниці я дістав «Wochenend Urlaub» і поїхав відвідати кузинку. Там на зустріч зі мною прийшов і мій двоюрідний брат, Іван Олійник, що працював в іншого бауера. Мене зацікавило, що коли ми були при столі, обідали чи вечеряли, моя сестра розмовляла зі своїми господарями, і я не міг нічого зрозуміти. Я відвідав її два рази і одного разу у розмові з господарем запитав його, як це вони говорять, що нічого не можна зрозуміти. На це він, усміхаючись, відповів, що вони говорять по-швабськи, діалектом, а не «гохдойч», тобто не літературною німецькою мовою.

Повернувшись до Дахау, я написав Марусі листа, закупив у кантині папір для листів, запакував в якусь українську газету, яку ми діставали в Дахау від Військової Управи у Львові, і послав разом з листом. Швидко отримав від неї відповідь, що вона зраділа моєму листу і дякувала мені за те, що я відправив не тільки листа, а й українську газету, бо вона вже більше року не чула української мови й не мала що українського почитати. Так ми почали переписуватися, і в одному з листів вона просила відвідати її там десь над Балтійським морем біля міста Штральзунд.

У міжчасі ми закінчили підстаршинські курси й повернулися до Дивізії, яка продовжувала формуватися вже на Долішньому Шлеську в таборі Нойгаммер. У кінці січня 1944 р. ми закінчили підстаршинські курси й наступні 15 днів тривали іспити. На початку лютого половина курсантів виїхала на старшинські курси до міста Арользен у Надренії, а половина — до Дивізії, де формувалися полки і батальйони (тобто курені) — перший і другий. Підстаршинських рангів нам не дали. Згідно з вивченими законами кожний курсант, який успішно закінчив підстаршинський курс, повинен був дістати найнижчий підстаршинський ранг. Але нам сказали, що наші підвищення — унтершарфюрер (тобто десятник) — ми дістанемо в наших частинах, тобто у полках і батальйонах (курнях) Дивізії.

Нойгаммер. 30-й полк (2-й Галицький)

Коли ми приїхали до Нойгаммеру, нас розмістили в якомусь будинку з повибиваними вікнами. У кімнаті було дуже зимно, тому довелося шукати десь вугілля до печі, яка стояла посередині кімнати, але не було до неї палива. Наступних два тижні нам довелося працювати на різних роботах, і тільки 13 лютого 1944 р. кожного з нас приділили до якогось полку: мене — до 7-ї сотні 30-го полку (2-го Галицького), де командиром був тоді молодий офіцер-поручник Мирослав Малецький. Отже, я був на рахунку 7-ї сотні, але моїм безпосереднім зверхником був німець — адміністративний унтерштурмфюрер (хорунжий) Гарольд Гогаге. А до праці вводив мене підстаршина — німець, родом із Судетів, унтершарфюрер Дич, який знав чеську мову.

Це був час, коли кожному із курсантів належала кількаденна відпустка відвідати родину. Але у мене такої можливості не було. Зв'язок із родиною був уже перерваний, бо в березні 1944 року советські війська захопили східні повіти Галичини, серед яких Борщівський та Заліщицький. Тому я попросив на відпустку відвідати мою «кузинку» Марусю Москаленко і про це повідомив її листом. На моє здивування, вона мені написала, що господар не бажає, щоб я приїжджав до його дому. Але я вже мав дозвіл їхати і, зігнорувачи останню інформацію, таки виїхав із станції Заган на Берлін, де мені треба було перейти на Шлезієн Бангоф через славу вулицю Лінденгартен. Там я побачив, як страшно був зруйнований Берлін. Хідники завалені сміттям, уламками, тільки були прокопані стежки, щоб могли розминутися двоє людей. Я потрапив саме на повітряний алярм і мусив зайти до бомбосховища. Тут я вперше побачив ескалатори, які, як воно не дивно, функціонували зовсім нормально.

Десь близько 6 години пополудні я приїхав до Нінгаген, де працювала Маруся Москаленко. На потрібне господарство я потрапив саме в момент, коли вона йшла доїти корів. Побачивши мене, Маруся трохи не випустила відра з рук і запитала, чи я достав листа, в якому вона писала, що господар не хоче мене бачити і я матиму клопіт з ним. Дійсно, господар вийшов з хати і сказав мені забиратися з його подвір'я. Я йому сказав, що йду геть, але сподіваюсь, що в скорому часі повернуся назад. Так виглядала німецька гостинність.

Я вийшов на дорогу і дізнався, де можна знайти сільського війта, який мене прийняв дуже чемно. Я розповів йому, що приїхав відвідати «кузинку», а пан «Ім'ярек» не хоче пустити мене до хати.

— Ви знаєте, я з тим господарем маю постійно якісь проблеми, але ви не турбуйтеся, він мусить вас прийняти. Клопіт, що в нього нема телефону і я мушу дзвонити до його сусіда, але ми дамо собі з ним раду.

Він пішов до телефону, і до мене долітали уривки його розмови з господарем — він дійсно погрожував йому якимись небажаними наслідками, якщо не прийме мене з належною гостинністю.

Справа була неприємна, і я, повернувшись назад, іронічно запитав господаря, чи він мене прийме. Очевидно, заперечити той не

міг. Щоб не думав, що Маруся вчинила проти його волі, я показав йому листа, де вона написала мені, щоб не приїздив, але я зігнорувач остоpогу і приїхав із приятельськими намірами. На жаль, мене тут зустріли ворожо.

Я там мав бути три дні, але по двох днях звідти виїхав. Тих два дні я даремно не сидів, а допомагав господареві в його роботі: переносив із ним замість Марусі якісь дерев'яні балки з одного місця на інше. Як для жінки, то була доволі тяжка робота. За той час Маруся допомагала господині в кухні. Нормально Маруся обідала разом з господарями, а тепер ми сідали снідати й обідати окремо — господарі собі, а ми з Марусею собі, хоча харчування було те саме. Коли я по двох днях у «гостях» повернувся назад до полку, вирішив щось у тій справі зробити.

Мій безпосередній зверхник з господарчого відділу, унтерштурмфюрер Гогаге, який був при штабі батальйону, дивувався, що я не використав своєї відпустки вповні. Коли я розповів йому про те, до якої роботи німці примушували Марусю та що хотів би їй якось допомогти, він порадив мені написати відповідну скаргу до батальйону, а звідти передадуть до полку і там, або аж у штабі Дивізії, розглянуть. Чи то щось допоможе — будемо бачити. Я так і зробив, і моя скарга опинилася в полковій канцелярії, де почали виправляти німецьку мову, але до виїзду на фронт все ще виправляли.